

О. М. КАЛЕТНИК

Оксана Миколаївна Калетник, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВІДМІННОСТЕЙ ПРАВА І МОРАЛІ

Право і мораль є основними соціальними регуляторами поведінки людей у суспільстві.

Терміни «мораль» і «моральність» вживаються в основному в одному значенні – як слова-синоніми. Тим більше вони рівнозначні в прикладному аспекті (у плані завдань юридичної науки). Хоча деякі фахівці в сфері етики (науки про мораль) відмінності вбачають. Гегель також поділяв мораль і моральність, називаючи право, мораль і моральність трьома послідовними ступенями у розвитку об'єктивного духу. У той же час латинського «*mores*» означає не що інше, як «звичаї».

У літературі з етики мораль (моральність) визначається таким чином. Мораль – це форма суспільної свідомості, що відображає соціальну дійсність у вигляді специфічних, історично зумовлених уявлень про добро і зло, які закріплюються у свідомості людей у вигляді принципів, норм, ідеалів, покликаних регулювати поведінку людей з метою збереження і розвитку суспільства як цілого. Право і мораль знаходилася в центрі наукової думки – філософів, соціологів, політологів, представників юридичної науки. Серед юристів-науковців цю проблему досліджували С. Алексєєв, В. Бабкін, С. Бобровник, А. Заєць, О. Зайчук, О. Копиленко, Н. Оніщенко, М. Тиллюк, Ю. Тихомиров, Ю. Шемшученко тощо. Втім, не дивлячись на широкий спектр узагальнень і висновків, багато з ракурсів цієї доленосної для кожної людини проблеми лишається ще поза увагою наукової спільноти. Хотілося б зазначити, що право й мораль мають загальні риси, мають відмінності і взаємодіють один з одним.

Загальні риси права і моралі:

- а) належать до соціальних норм і володіють загальною властивістю нормативності;
- б) є основними регуляторами поведінки;
- в) мають спільну мету – регулювання поведінки людей зі стратегічним завданням збереження і розвитку суспільства як цілого;
- г) базуються на справедливості як на вищому моральному принципі;
- д) виступають мірою свободи індивіда, визначають її межі.

Риси, що розрізняють право і мораль, полягають у наступному.

Разом з тим, норми права і норми моралі все ж відрізняються одне від одного:

1) за походженням. Норми моралі складаються в суспільстві на основі уявлень про добро і зло, честь, совість, справедливість. Вони набувають обов'язкового значення з усвідомленням і визнанням їх більшістю членів суспільства. Норми права, що встановлюються державою, після вступу в силу відразу ж стають обов'язковими для всіх осіб, перебувають у сфері їх дії;

2) за формою виразу. Норми моралі не закріплюються у спеціальних актах. Вони містяться в свідомості людей, існують і діють як звід неписаних правил. У свою чергу, правові норми в сучасних умовах отримують письмове вираження в офіційних державних актах (законах, указах, постановах, судових рішеннях тощо), що підвищує їх авторитет, надає їх вимогам чіткості і визначеності;

3) за механізмом дії. Право може регулювати тільки вчинки людей, тобто тільки такі їх дії (або бездіяльність), які сприймаються і усвідомлюються саме діючим суб'єктом. Правові норми не можуть прямо втручатися у світ думок і почуттів. Правове значення має лише те повеління людини або колективу, яке виражене зовні, у зовнішній фізичному середовищі – у формі рухів тіла, дій, операцій, діяльності, що здійснюються в об'єктивній дійсності.

Мораль висуває вимоги не лише до благородства вчинків, а й до чистоти думок і почуттів. Дія норм моралі здійснюється через формування внутрішніх установок, мотивів поведінки, цінностей і прагнень, принципів поведінки і в певному сенсі не передбачає наявності якихось заздалегідь зовні встановлених механізмів регулювання. Як відомо, основним внутрішнім механізмом моральної саморегуляції є совість, а неформальним, зовнішнім – звичаї і традиції як багатовікова колективна мудрість народу;

4) за способом охорони від порушень. Норм моралі і норм права в переважній більшості випадків дотримуються добровільно на основі природного розуміння людьми справедливості їх приписів. Реалізація і тих, і інших норм забезпечується внутрішнім переконанням, а також засобами громадської думки. Саме суспільство, його громадянські інститути, колективи вирішують питання про форми реагування на осіб, які не дотримуються моральних заборон. При цьому моральний вплив може бути не менш дієвим, ніж правовий, а іноді і більш ефективним. Такі способи охорони цілком достатні для моральних норм. Для забезпечення правових норм застосовуються ще й міри державного примусу. Протиправні дії тягнуть за собою реакцію держави, тобто особливу юридичну відповідальність, порядок покладання якої строго регламентований

законом і носить процесуальний характер. Людина карається від імені держави. Правопорушник відкрито протиставить свою волю загальній волі, втілену державою в нормах права, і його засудження і покарання має носити не тільки особистий, а й державний характер¹.

Наслідки аморальної поведінки також можуть бути важкими і непоправними. Однак порушення моральних норм в основному не тягне за собою втручання державних органів. У моральному відношенні чоловік може бути вкрай негативною особистістю, але юридичної відповідальності він не підлягає, якщо не вчиняє ніяких протиправних вчинків. Відповідальність за порушення моральних норм носить інший характер і не має суворо регламентованої форми і процедури здійснення. Моральні санкції досить різноманітні. Покарання виражається в тому, що порушник піддається моральному осуду або навіть примусу, до нього застосовуються заходи громадського та індивідуального впливу (зауваження, вимога вибачення, розірвання дружніх і інших взаємовідносин і т. п.). Це відповідальність перед оточуючими людьми, колективами, сім'єю і суспільством, а не перед державою;

5) за ступенем деталізації. Норми моралі виступають у вигляді найбільш узагальнених правил поведінки (бути добрим, справедливим, чесним тощо). Вимоги моралі категоричні і не знають винятків: «не убий», «не зрешши». Правові норми являють собою деталізовані, у порівнянні з нормами моралі, правила поведінки. У них закріплюються чітко визначені юридичні права і обов'язки учасників суспільних відносин. Надаючи конкретну формулу правомірної поведінки, право прагне докладно вказати на всі варіанти заборон. Наприклад, заповідь «не убий» у кримінальному законі представлена безліччю складів: вбивство; вбивство матір'ю новонародженої дитини; вбивство, вчинене в стані афекту; вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони або перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила злочин тощо. Крім того, як бачимо, право вважає правомірним (при дотриманні встановлених у законі умов) заподіяння смерті в стані необхідної оборони або при затриманні злочинця;

6) за сферою дії. Норми моралі охоплюють практично всі сфери взаємин людей, в тому числі і правову сферу. Право впливає тільки на найбільш важливі сфери суспільного життя, регулюючи тільки суспільні відносини, підконтрольні державі. Як уже зазначалося, мораль покликана впливати на внутрішній світ людини, формувати духовну особистість, право ж не здатне втручатися в сферу почуттів та емоцій, у глибинний внутрішній світ особистості. Однак сфера дії моралі не безмежна. Більшість правових процедурних і процесуальних моментів (послідовність стадій процесу законотворення, порядок ведення судового засідання, огляд місця при дорожньо-транспортній пригоді тощо) є етично нейтральними, і, отже, не можуть регулюватися мораллю.

Не можна забувати, що в кожній країні офіційно визнається за загальним правилом єдина система права, якій має підпорядковуватися все населення цієї країни. Моральні вимоги не складають такої спільної і єдиної системи. Мораль може диференціюватися у відповідності з класовим, національним, релігійним, професійним або іншим поділом суспільства; пануюча мораль – корпоративна, мораль правлячої еліти тощо.

Відмінності моральних принципів і моральних установ існують не тільки між певними соціальними групами. Можна вказати на особливості професійної етики лікарів, юристів, вчителів тощо. Але і між людьми однієї і тієї ж соціальної групи. Зрозуміло, що «індивідуальних» правових норм не може бути;

7) за принципом дії. В юридичній літературі давно відзначається, що норма права виходить з формальної рівності між тими людьми, на яких поширюється її дія. Право в цьому сенсі є застосуванням рівного масштабу до людей. Наприклад, у сучасному суспільстві діють принципи загального і рівного виборчого права, згідно з якими всі виборці мають один голос, хоча хтось освідчиніше, а хтось не дуже, хтось добре розбирається в політичних проблемах, а хтось гірше тощо. Але право і не може діяти інакше, тому що воно охороняє і виражає інтерес кожного – в даному випадку – виборця, а інтереси всіх виборців рівні. Мораль не визнає цієї рівності. За її канонами, кому більше дано, з того й більше вимагається.

Відмінності права та моралі є підставою для їх взаємодії та співпраці. Вони слугують високим цілям-ідеалам добра і справедливості, досягненню гармонії і процвітання, розвитку особистості й суспільства, забезпеченню й підтриманню громадського порядку. Реалізація правових норм, їхнє виконання багато в чому зумовлена тим, наскільки вони відповідають нормам моралі. Щоб правові норми діяли ефективно, вони, принаймні, не повинні протирічити моральним цінностям суспільства. У деяких випадках право сприяє порятунку суспільства від застарілих моральних норм. Наприклад, саме через право йшов процес подолання кровної помсти – одного з постулатів моралі минулих часів. Одночасно ряд правових норм (зокрема, кримінальні норми) безпосередньо закріплюють у законі моральні норми, підтримуючи їх юридичними санкціями.

Моральність не тільки відносно самостійне по відношенню до права і численних зовнішніх умов життєдіяльності людини, але багато в чому незмінне впродовж значних темпоральних вимірів. Їй властива певна константа, яка при всіх змінах економіки, політики, структур влади зберігає якийсь тип самобутнього морального мислення, що є основою, в тому числі і для української правової традиції. Саме менталітет як відображення більш глибоких пластів моральної і правової психології дозволяє побачити, як формується дієва модель організації соціального життя окремої особистості і народу в рамках конкретної культури і традиції.

У зв'язку з цим не можна категорично стверджувати, що право втілюється в життя тільки примусовими методами. Адже більшість громадян дотримуються правових норм добровільно, а не з остраху покарання. Звичайно, реалізація права являє собою складний процес, в якому використовуються і методи переконання, профілактики, виховання, щоб спонукати суб'єктів до правопорядку. Дослідження представників – науковців психології показали, що в забезпеченні підпорядкування правилам такі фактори, як довіра,

чесність, правдивість набагато важливіші примусу. Як зазначає Г. Дж. Берман, саме тоді, коли праву довіряють і примусових санкцій не потребують, воно і стає ефективним. Адже суворі санкції права виявилися не спроможними без поваги і авторитетності долати негативні дисфункціональні прояви. Сьогодні кожен знає, що ніяка сила, яку здатна застосувати поліція, не може зупинити міську злочинність. У кінцевому рахунку злочинність стримує традиція законслухняності, а вона, в свою чергу, як раз і заснована на глибокому переконанні, що право – не тільки інститут світської політики, але й має відношення до вищої мети і сенсу нашого життя². Тісно пов'язані право і мораль підтримують один одного у впорядкуванні суспільних відносин, позитивному впливі на особистість, в формуванні у громадян належної моральної і правової культури, в запобіганні низки злочинів. Слушним є залучення до судових процесів представників громадянського суспільства, духовенства, психологів, соціальних представників, а також членів сім'ї, друзів, сусідів тощо.

Отже, у процесі здійснення своїх функцій право і мораль повинні допомагати один одному в досягненні загальних цілей, використовуючи для цього властиві їм методи. Завдання полягає у тому, щоб зробити таку взаємодію максимально гнучкою і глибокою. Особливо це важливо в тих відносинах, де проходять грані між юридично караним і суспільно ганебним, де правові і моральні критерії тісно «взаємодіють». Моральними і правовими критеріями виступають базові поняття – «добро», «зло», «честь», «гідність», «борг» і ін., а також принципи справедливості, гуманізму, поваги, відкритості, формальної рівності тощо.

Ця складна взаємозумовленість права і моралі виражається в тому, що ці фундаментальні начала є загальними, універсальними для всієї нормативно-регулятивної системи суспільства. Приблизно в такому плані розкривав співвідношення права і справедливості В. С. Нерсесянц: ... справедливість входить у поняття права ... право за визначенням є справедливим, а справедливість – внутрішня властивість і якість права, категорія і характеристика правова, а не зовнішнорішова ... тільки право і справедливе. Адже справедливість тому власне і справедлива, що втілює собою і виражає загальнозначущу правильність, а це у своєму раціоналізованому вигляді означає загальну правомірність, тобто начала права, зміст правового принципу загальної рівності і свободи. І за змістом виражає його правильність, імперативність і необхідність³.

Право і мораль плідно «співпрацюють» у сфері відправлення правосуддя, діяльності органів правопорядку і юстиції. Це може виражатися в різних формах: при вирішенні конкретних справ, аналізі різноманітних життєвих ситуацій, протиправних дій, а також особистості правопорушника. Часто право не може кваліфікувати те чи інше діяння як правопорушення (злочин) без відповідних моральних критеріїв (подібний вчинок – зло), оскільки інакше неможливо правильно визначити ознаки та міру відповідальності за такі, наприклад, діяння, як хуліганство, образа, наклеп, приниження честі та гідності, оціночних понять цинізму, особливої жорстокості, корисливості, моральної шкоди та ін., що є мотивами і елементами багатьох правопорушень.

Тісна взаємодія норм права і моралі не означає, що процес цей рівний і безконфліктний. Між ними можуть виникати гострі суперечності, колізії, розбіжності. Моральні й правові вимоги не завжди і не в усьому узгоджуються, а нерідко прямо суперечать одне одному.

Причини протиріч між правом і мораллю полягають в їх специфіці, в тому, що у них різні методи регуляції, різні підходи, критерії при оцінці поведінки суб'єктів. Має значення неадекватність відображення ними реальних суспільних процесів, інтересів різних соціальних верств, груп, класів. Розбіжність між правом і мораллю викликається складністю і суперечливістю, незбалансованістю самого соціального життя, різноманітністю виникаючих в ньому життєвих ситуацій, появою нових тенденцій у суспільному розвитку, неоднаковим рівнем морального і правового розвитку свідомості людей, мінливістю соціальних і природних умов тощо.

Мораль за своєю природою більш консервативна, ніж право, вона неминуче відстає від перебігу життя, від тенденцій економічного, науково-технічного і політичного розвитку суспільства, а відповідно, і від новел законодавців, які прагнуть їх відобразити в нормативних правових актах. Мораль формувалася століттями, а зміст правових норм тією чи іншою мірою змінювалося кожним новим політичним ладом. І зараз право більш рухоме, динамічне, активніше реагує на зміни, що відбуваються (проблеми зміни статі, гомосексуалізму, евтаназії, штучного переривання вагітності тощо). Право як би підштовхує мораль в її розвитку до змін, відповідним сучасному рівню розвитку суспільства.

Між нормами права і моралі можуть виникати і конфліктні ситуації, які негативні не тільки для окремої особистості, а й для всього суспільства в цілому. Багато чого з дозволу права може перебувати під заборонаю моральних норм, і, навпаки, те, що забороняє право, дозволяє мораль. Так гострою є проблема евтаназії. Одні вважають, що моральний обов'язок лікаря – гуманна зупинка страждань, інші – що аморальним є втручання інших осіб у питання життя і смерті. Прихильники і супротивники евтаназії є і в країнах, де вона офіційно дозволена (право дозволяє, а мораль засуджує), і в країнах, де вона офіційно заборонена (право забороняє, а мораль дозволяє).

Необхідно відзначити, що оптимальне поєднання етичного і юридичного завжди було складною проблемою в усіх правових системах. І, як показує досвід, ідеальної гармонії тут очікувати складно – суперечності неминуче зберігаються, виникають нові, поглиблюються старі. Їх можна якоюсь мірою зменшити, послабити, гармонізувати, але не подолати повністю.

Повної моральності не досягло жодне суспільство, оскільки моральність – це не абсолютна константа, а відносна. Це нескінченний пошук ідеалу і гармонії, вираженості та відповідності, адекватності та пропорційності, справедливості та доцільності, гуманізму і демократизму. Це рух до розвитку, вдосконалення і самовдосконалення, прогресу в суспільному житті⁴.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – изд. 2-е. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – Т. 18. – С. 272.

² Берман Г. Мж. Вера и закон: примирение права и религии. – М.: Ad Marginem, 1999. – С. 18–19.

³ Нерсесянц В. С. Философия права: учебник для вузов. – М.: Норма, 1997. – С. 28–29.

⁴ Актуальные проблемы теории государства и права: учебное пособие / Отв. ред. Р. В. Шагиева. – М.: Норма: Инфра-М, 2011. – С. 214–226.

Резюме

Калетник О. М. Теоретико-правовий аналіз відмінностей права і моралі.

Статтю присвячено актуальним питанням взаємодії найбільш дієвих регуляторів суспільних відносин – право та моралі. З урахуванням складнощів сучасного етапу право-державотворення увагу, в першу чергу, зосереджено не стільки на взаємодії, взаємозумовленості, взаємовідповідності права та моралі, скільки на їх відмінностях та протиріччях. Окремим напрямом наукового викладу стає висновок про необхідність взаємної дії всіх соціальних регуляторів (особливо права і моралі) при регулюванні суспільних відносин. Автор наголошує на відповідній регулятивній практиці сучасної правової політики.

Ключові слова: право, мораль, взаємодія права і моралі, протиріччя права і моралі, відмінності права і моралі, захист прав людини, правове регулювання.

Резюме

Калетник О. Н. Теоретико-правовой анализ различий права и морали.

Статья посвящена актуальным вопросам взаимодействия наиболее действенных регуляторов общественных отношений – право и мораль. С учетом сложностей современного этапа право-государствотворения внимание, в первую очередь, сосредоточено не столько на взаимодействии, взаимообусловленности, взаимосоответствии права и морали, сколько на их различиях и противоречиях. Отдельным направлением научного изложения становится вывод о необходимости взаимоотношений действия всех социальных регуляторов (особенно права и морали) при регулировании общественных отношений. Автор акцентирует внимание на соответствующей регулятивной практике современной правовой политики.

Ключевые слова: право, мораль, взаимодействие права и морали, противоречия права и морали, различия права и морали, защита прав человека, правовое регулирование.

Summary

Kaletnik O. Theoretical and legal analysis of the differences of law and morality.

The article is devoted to topical issues engagement is the most effective regulator of social relations - law and morality. Given the difficulties of the present stage of state formation-right attention, first of all, not so much focused on the interaction, interdependence, Harmonies of law and morality, but rather on their differences and contradictions. A separate area of scientific presentation is the conclusion about the necessity of the relationship of social regulators (especially law and morality) in the regulation of social relations. The author notes the regulatory practice of modern legal policy.

Key words: law, morality, interaction of law and morality, conflicts of law and morality, the distinction of law and morality, human rights, legal regulation.

Отримано 5.03.2013

УДК 340.12 (477) : 342.72/.73

В. С. ПОЛІТАНСЬКИЙ

В'ячеслав Станіславович Політанський, аспірант Національного університету «Юридичної академії України імені Ярослава Мудрого»

ПРИНЦИПИ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Сучасне інформаційне суспільство формується і ефективно розвивається в умовах правової держави, яка базується на безумовному застосуванні закону, повазі до прав і свобод людини і громадянина. Інформаційне суспільство – це суспільство з розвинутим інформаційним виробництвом і високим рівнем інформаційно-правової культури, яке орієнтоване на людей та відкрите для всіх, спрямоване на розвиток, в якому кожен може створювати, користуватися і обмінюватися ними.

Розвиток інформаційного суспільства в Україні оснований на Законі України «Про основні засади розбудови інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.» що є прагненням нашої держави побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, у якому кожен міг би створювати й накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному й особистому розвитку та підвищуючи якість життя¹.

Предметом дослідження у статті є принципи інформаційно-правових відносин.

© В. С. Політанський, 2013